

As marcas do mar dos guardeses

José Benito Rodríguez Álvarez
Mariñeiro maior

O porto da Guarda

O último treito da costa atlántica galega é lineal entre Silleiro e A Barbela na Barra do Norte do Miño; uns 28 km con moi poucos sitios onde botar unha gamela ó mar, só cos entrantes de Mougás, Oia, A Guarda e A Barra do Miño. A serra da Groba sitúase moi preto do mar, con pouca plataforma habitable e cultivable, maior na zona de Mougás, pero con alturas de case 600 m no Alto do Carroubelo, a 2,5 km do mar.

A plataforma continental submarina está a 15/16 millas de terra, con distancias variables nunha costa moi aberta ó océano, e con moitas dificultades para traballar debido ós ventos de S/SO, ás correntes máis superficiais e ás correntes oceánicas, máis profundas, a partir das 70 brazas.

Son condicionantes orográficos e climáticos que determinan moito o traballo dos mariñeiros, que crearon ó longo da historia recente unhas estratexias para adaptarse a un medio hostil, cambiante, difícil de predicir e do que dependen o traballo e o sustento dunha comunidade enteira.

O porto da Guarda está situado nesta costa aberta ó océano pero, en palabras dos mariñeiros, “non é un porto, é unha poza, son catro pedras e máis nada”. Son visibles as estruturas portuarias de defensa do porto para poder crear un espazo recollido: unha rampla, un fondeadoiro e unha lonxa que non poden coa forza do mar; o fondeadoiro non é válido para embarcacións superiores ás gamelas.

As embarcacións empregadas no porto da Guarda até o primeiro cuarto do século xx foron diminuíndo de tamaño. Ata 1905-1906 as embarcacións de maior tamaño eran os lanchóns ou botes volanteiros, que cando tiñan bo tempo asegurado largaban as volantas da pescada no bordo da plataforma continental, a 30 ou 40 millas do porto. Eran embarcacións movidas a vela e a remo de 13 ou 14 m de eslora, 3 ou 4 m de manga, 1,75 ou 2 m de puntal e máis de 10 t. Levaban unha tripulación de 14 ou 15 homes, necesarios para levantar o mastro, largar e halar o aparello, levar o temón, gobernar o pano da vela etc. As volantas

largábanse ata fondos de entre 130 e 170 brazas no Cantil, na parte máis exterior da plataforma continental, en fondo de area para evitar a rotura dos aparellos.

O problema apareceu coa chegada de barcos estranxeiros (O Reino Unido, Bélxica) que eran arrasteiros que lles levaban as redes, o que provocou o repregamento cara a zonas máis achegadas á costa con botes angarelleiros de 8 ou 9 m de eslora que traballaban co palangre do pincho para a pescada, o xeito da sardiña e as rascas da lagosta.

Os vapores estranxeiros e do estado español, ó baixar a produtividade no Cantil, viñeron pescar no sitio ocupado polos angarelleiros, o cal provocou a substitución por botes máis pequenos (6,5 ou 7,5 m de eslora), con seis ou sete homes a bordo e que, construídos entre 1917 e 1924-25, traballaban coas volantas, que sufriron tamén o arrastre dos vapores e tiveron que cambiar de estratexia e desprazarse outra vez cara ó leste, a 7 ou 8 millas, á Serra ou á Nosa Serra, perigosa para o arrastre. Eran os chamados *botes molleiros*, xa que o *mollo* era cada peza da rede da volanta achegada por cada tripulante (Beloso 1990).

Figura 1. O porto da Guarda [ca. 1892]. Pequeno, moi protexido e moi aberto ó Atlántico. Arquivo Fotográfico Pacheco. Concello de Vigo

O mar dos guardeses

Denominamos así as zonas de pesca habituais dos mariñeiros da Guarda, que ían desde Silheiro até Aveiro, xa en Portugal. Coa chegada dos barcos a vapor, de maiores dimensións, e logo cos barcos a gasóleo, foi ampliándose o ámbito pesqueiro até chegar a toda a costa portuguesa e prolongarse cara ó sur até as illas Canarias, Marrocos, Mauritania... e todos os mares do mundo.

Os mariñeiros que se movían en embarcacións de madeira, fosen lanchóns volanteiros, angarelleiros, molleiros ou gamelas, facíano con propulsión manual —a remo— ou coa axuda do vento, que era aproveitado polo pano da vela. Aquí contaba o esforzo físico para vogar e a habilidade no dominio da vela, co engadido da dificultade para saír e para arribar ó porto guardés debido á estreiteza da entrada e á perigosidade por estar arrodeada de pedras e baixos.

Estes mariñeiros tiñan que moverse pola súa área natural de traballo sen máis axuda ca un compás e unha carga intelectual que combinaba a experiencia propia coa bagaxe do saber acumulado e transmitido polos proxenitores. Xa dicía o poeta Xosé Iglesias que na pía do bautismo había auga de mar. O neno mariñeiro vivía desde o berce no medio de aparellos, bicheiros, espello, compás, pía de encascar, agullas de atar... Esta transmisión de saberes aprendíalle que peixes se daban no bioma desta costa sur galega e do norte de Portugal, polo que era necesario aprender cal era a natureza do fondo e a profundidade en brazas para determinar que animais frecuentaban os distintos sitios en que largar as trampas adaptadas para cazalos, para matalos. Nun principio e durante moito tempo, até mediados do século xx, os materiais eran fibras naturais (algodón, cânabo, *vimbe*, tellas, cortiza, seixos, chumbo, area gorda...) para inventar, fabricar, armar redes, palangres, arrastóns etc. adaptados ás distintas especies que habitaban este mar. Cando o inverno era duro e se facía moi difícil traballar en mar aberto, unha parte dos mariñeiros traballa no río, o Miño, á pesca do meixón, o sable e o salmón.

A zona de traballo entre Silheiro e Aveiro até o Cantil son varios centos de quilómetros cadrados, con maior densidade de coñecemento do mar canto máis preto do porto. Sen os medios modernos de xeolocalización, un mariñeiro tiña que emprazarse no punto de pesca empregando puntos nun sitio determinado onde largar a arte. Este sistema utilizado por mariñeiros de todo o mundo require coñecer a orografía terrestre que lle é válida para este cometido e memorizar as marcas para poder volver ó sitio para recoller aparellos ou para largalos.

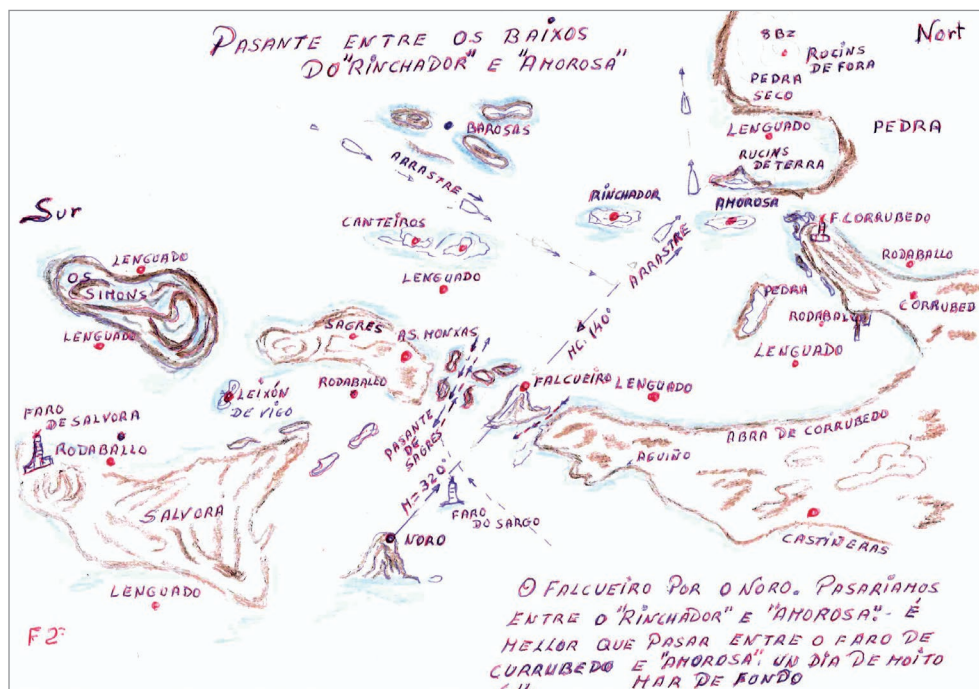

Figura 2. A Pasante entre os baixos do Rinchador e A Morosa.

Debuxo: Tito, O Chirro. Plano con moitísima información: a costa, o fondo, os pasos, os peixes e onde abundan, as illas e os illotes

As marcas

A costa guardesa é rectilínea. Non é comparable á costa das Rías Baixas, con illas por diante e por detrás dos pesqueiros, penínsulas, entrantes etc. que dan máis posibilidades para escoller as marcas. Pero a pesar das limitacións, os mariñeiros adaptáronse e marcaron o seu mar de traballo con máis dun cento de puntos en terra. O xeito de facelo, nunha liña de costa disposta de norte a sur e o mar a oeste dela, foi buscando unha liña imaxinaria a nordés e outra a sueste. O primeiro punto en terra, a primeira marca é un sitio lonxe, decote un monte, do que se tira a liña que ten que pasar por outro punto, o máis próximo á costa; canto máis agudo (faro, campanario, outeiro, poste...) mellor porque dá unha marca máis precisa. Temos así unha marca que a bibliografía balear chama “senya mestra”; á segunda marca chámalle “senya accesoria” (Ordinas 2001, p. 254). Esta liña, para que non se prolongue de maneira infinita, hai que cortala

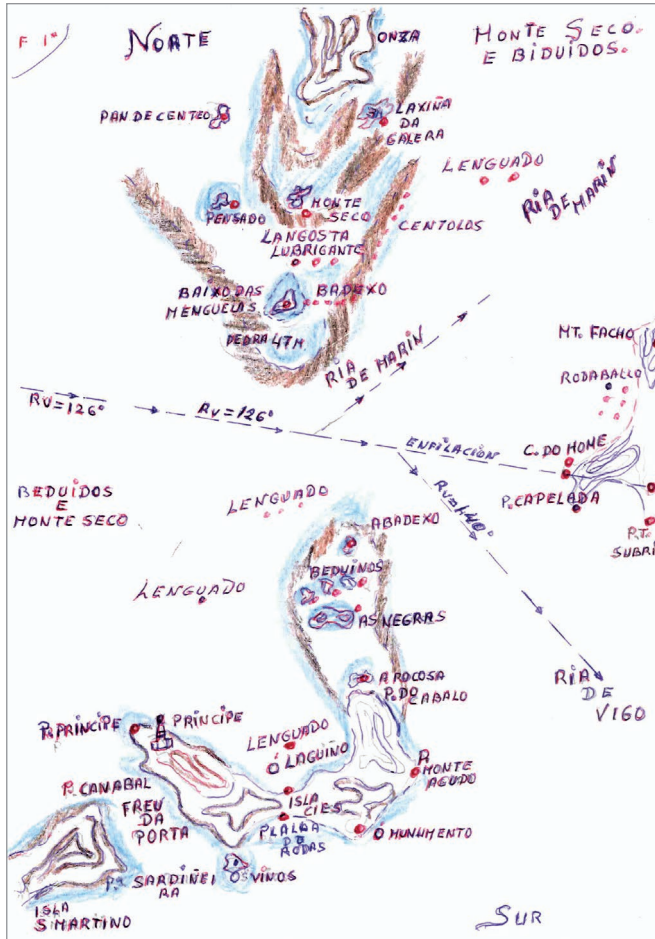

Figura 3. Monte Seco e Biduídos. Debuxo: Tito, O Chirro Illas, terra firme, enfilacións, baixos e mares de rodaballo, lagosta, lumbrigantes, badexos, linguados

con outra liña, a marca de sueste, que conflúe onda o observador, o mariñeiro. Dixemos que pode haber unha terceira marca; a bisectriz do ángulo formado polas catro marcas anteriores, que vale para precisar máis o pesqueiro. Buscar estes puntos en terra e cruzar as dúas liñas creadas require dunha posición móbil e un bo coñecemento da realidade orográfica. O ángulo formado é aconsellable que non sexa inferior a 45° nin superior a 90° . Ser moi agudo ou moi aberto vai en contra da precisión da marca.

Para comprobar a profundidade e a natureza do fondo emprégase, ou emprégabase, un aparello de feitura caseira, de pedra ou chumbo, ou incluso un tubo que levaba o cabo nun extremo e na outra parte, cóncava, levaba sebo animal. Largábase pola borda até bater no fondo, logo halábase con dúas funcións: a de medir a profundidade (en brazas) e a de saber de que estaba constituído o fondo (pedra, area, cuncha, areón, lama... ou o ferro dun barco afundido), porque dependendo disto e así se criasen uns animais ou outros, así serán os aparellos e as precaucións para traballar cunha arte ou outra e non danalas ou perdelas.

Non temos que esquecer que traballaban en fondos de 10 ou 20 brazas, pero tamén de 70 ou 80 e no Cantil de 130 ou 170, polo que había que contar coa corrente de superficie, coa corrente oceánica e a deriva que isto crea ó largar redes ou palangres para evitar que caían fóra do sitio desexado.

As marcas teñen vida, móvense e hai que buscalas. O mariñeiro dálles personalidade, caracterízaas, sabe que mellor se localizan no verán, porque non están ocultas polo neboeiro, pola chuvia, pola falta de luz. A marca anda ou desanda, é lenta e pesada ou é rápida, lixeira, ben afinada; tamén pode ser boa, mala ou dubidosa dependendo da exactitude, da fiabilidade.

Para tirar a liña hai que buscar que as marcas prefixadas coincidan no espazo, e esta busca está descrita cun vocabulario específico, rico e preciso. Cando un punto se vai arrimando a outro, para coincidiren e tirar a liña, dise que está *encostado*, *abicado*, *aberto por*, “*salido*”, *por fóra*... Cando, no canto de estaren a aproximarse un polo lado do outro, o que está é un punto sobre outro, os guardeses din *montado*, *enriba de*, *a pique de*... Se unha ladeira dun monte ou dous lombos aparecen por detrás só un pouquiño, cando xa se comeza a ver sen descubrirse por enteiro, é cando din *vexo non vexo*, *a barbear*, *largo* ou *larguiño*. Se o movemento da observación provoca que se vexa máis ou menos o lombo ou ladeira que está por detrás, dise que *abre* ou que *cerra*.

As realidades xeográficas usadas, dependendo da forma que teñan reciben diversos nomes: *aro*, *curupela*, *mama*, *mamota*, *banqueta*, *lombo*, *cornio*, *corniño*, *chepa*, *gancho*, *petouco*, *penedo*, *cortada*, *punta*... Así temos *As Mamotas de Oia*, *Os Lombos do Frade*, *Os Corniños da Silveira*, *A Mamota de Caralladas*, *As Dúas Mamas*.

As marcas producen unha gran cantidade de talasónimos porque hai que nomear catro ou seis puntos en terra e hai que nomear o propio pesqueiro. Estes sitios en terra, cando son grandes unidades orográficas destacadas, o máis habitual

é que por parte do mariñeiro reciban os nomes coñecidos, como *Arga*, *A Groba*, *Silleiro*, *O Faro Vello*, *Bazar*, *Lousado*, *O Gagán*, *O Facho* ou *San Francisco*. Poden ser construcións na liña de costa, como o mosteiro de Oia, o santuario de Santa Luzia (Viana do Castelo), A Casa do Viñadouro, as chemineas da fábrica da Catanga, A Casa de Manolo O Zapateiro, o convento de Caminha, o faro de Montedor.

Son moi usadas marcas moi próximas á Guarda ou na propia vila, ou no monte do Trega: *O Terroso* ou *Torroso*, *As Loucenzas*, *O Castro*, *O Castrón*, *a torre da igrexa*, *O Redondo* (*O Castelo*). En Santa Trega empréganse *O Facho*, *San Francisco*, *A Cova da Loba*, *O Muíño do Merouco*, e máis ó sur, *O Porto Real*, *O Balueiro Vello* etc.

O sitio marcado tamén recibe o seu nome, que ten unha orixe moi variada:

- O nome do descubridor ou dalgún mariñeiro que frecuenta moito o sitio: *A Pedra do Ceregas*, *A Pedra do Patita*, *A Pedra do Pixota*, *A Pedra do Cagueira*, *O Cabezo do Lolo*, *O Cabezo do Germán*.
- O apelativo recibido pode depender da constitución do fondo do mar. Ó *Brugal de Oia* chámase así porque un *brugal* é unha zona de cunchas ou area gorda, mentres que *O Seco de Viana* é de pedra corrida e no *Limpo de Sanín* o fondo é de area.
- É moi usado no topónimo a realidade física do sitio nomeado. Temos *A Beirada da Agoeira*, *A Beirada de Portocelo* e *A Beirada da Cortada*, en que *beirada* é o límite dunha zona determinada onde comeza outro tipo de fondo ou a confluencia do limpo de area cunha zona de pedra. Pero a *beirada* é tamén a parte máis externa da plataforma continental onde comeza O Cantil a 30 ou 40 millas do porto. Hai *O Cabezo Gardel*, *O Cabezo do Lolo*, *A Pedra da Balea*, *A Pedra da Gorda*, *A Pedra da Rodiña*, *A Pedra das Mamas*, *A Pedra do Maíxo*, *O Petón das Mamas*, *O Petón* (no norte da Serra), *A Serra* ou *A Nosa Serra* ou *A Serra das Bruxas*.
- Outros xeradores de talasónimos son os afundimentos de barcos ou algún tipo de accidente sen afundimento, como lle pasou ó *Cabo Oropesa* que bateu nuns baixos polo sur de Ribel, ou *Rebel*, e desde aquela ficou co nome dos *Baixos do Oropesa* (21 de agosto de 1917). Non moi lonxe, no cabo Silleiro, os mariñeiros de Baiona chaman *O ABC* ó sitio preto do Lobo onde se afundiou no 1931 o barco homónimo, que era de

Bouzas e facía parella co *Rosita*. Morreron todos os tripulantes. A uns centos de metros, o 25 de xaneiro de 1906, ó pé da Atravesada, afundiuse o barco inglés *Collingham*. Hoxe o sitio chámase *O Cunichán* (Vilar 2008, pp. 79-81).

A definición que os mariñeiros teñen do fondo do mar, pola natureza del ou pola forma, crea unha gran cantidade de xenéricos, que así chamamos á maneira particular que cada comunidade mariñeira ten para denominar unha realidade orográfica ou mesmo a composición do fondo mariño: *garfo*, *ratadas*, *casco*, *banco*, *seco*, *cabezo*, *petón*, *limpo*, *beirada*, *beiril*, *cantil*, *pozallo*, *laxe*, *castizal*, *coral*, *brugal* etc.

As marcas eran memorizadas polos mariñeiros e houbos máis desconfiados da súa memoria que os escribiron en cadernos ou follas soltas como loita contra o esquecemento.

En 1932 António Santos Graça, no libro *O Povoeiro*, un estudo etnográfico da “comunidade piscatoria” da Póvoa de Varzim, sinala abondosas marcas dos mariñeiros. Foi Joana Lopes Alves quen publicou, xa no 1958, un *Roteiro de Pedras da Costa da Ericeira do pescador Firmino Francisco Santos* e, en 1999, os roteiros de Fernando Brites e do seu fillo Francisco Brites (Lopes Alves 1999).

É Enric Moreu-Rey quen en 1982, nun vocabulario de “noms de lloc” baleares, dedica un espazo á talasonimia e define as marcas, “la senya o enfilall”. Será Maria-Teresa Montaña quen, na súa tese de doutoramento de parte da costa de Tarragona, defina polo miúdo o significado e uso das marcas (1991, vol. 1, pp. 11-12).

As marcas son tratadas por Miguel Martínez González na súa tese de doutoramento sobre os mariñeiros guardeses (1999). Calo Lourido fala das marcas e especificamente da existencia nas familias de derroteiros (1996, pp. 48-49) e incluso confesa que ten no seu poder dous exemplares, un pertencente a un antepasado del do Porto do Son, feito para a pesca do congro, con 64 postas, onde podemos ler: “Cadeliña. Ten o rebordiño afiado por montelouro e ten a mama a basoña” ou “Con. Ten aginchoeira de grallo, e ten o cabrón abeira da terra do neixón negro”. Outro balear, Antoni Ordinas Garau, define amplamente a “senya” (2001, p. 254).

Xa no 2008 será Xosé Lois Vilar Pedreira quen publique a talasonimia entre O Puntal das Argazosas (A Guarda) e A Punta do Caranquexo (Nigrán) e, no mesmo volume, inclúe o caderno de marcas de Selegante, un mariñeiro

de Baiona nacido en 1916. Da Guarda publicou os topónimos do río e da costa, pero non as marcas e os fondos da plataforma continental.

A recollida da costa de Oia fíxoa Roberto Rodríguez Álvarez, de Pedornes, e foi incluída no mesmo libro (Vilar 2008). Este mesmo autor está a preparar a publicación do caderno de marcas escrito en 1955 polo Majinó, nacido en 1930. Como o de Selegante e o sinalado por Calo Lourido, están escritos en galego e denotan o vocabulario propio dos mariñeiros ó falaren de marcas: “Fandiña. Jaliñeiro do sur avicado e a torre a rapachaquetas” ou “O buraquíño, a Pedra que Bole a boca do río e o mojote da marca de rabudasnos abicado por monteferro”. O Majinó é o alcume de Fernando Acevedo Acevedo.

Os mares do sur

Ó indicar atrás que o mar dos guardeses ía desde Silheiro a Aveiro referiámonos á zona de traballo de volanteiros, angarelleiros ou molleiros; maiormente dos primeiros, que polo seu volume tiñan máis autonomía. Está acreditada a irmandade entre *poveiros* (da Póvoa de Varzim) e guardeses, debido á dependencia que ambas as comunidades de pescadores tiñan da meteoroloxía, polo que non era raro que tripulacións enteiras tivesen que agardar en terra o cambio a tempo favorable para volver á Póvoa ou á Guarda. Hai quen busca a orixe etimolóxica do nome *Malteses*, rúa da Guarda, na palabra portuguesa *malta* como ‘grupo de persoas de baixa condición ou partido de traballadores de outra região’, en referencia ós grupos de homes a deambular pola Guarda, matando o tempo á espera de melloría climática.

Concíbíase que os guardeses traballaban da Póvoa para o norte e os *poveiros* para o sur, e uns a outros avisábanse cando tiñan artes perdidas, xa que chegaban a coñecer as marcas que cada familia tiña nos aparellos (e en todas as pertenzas da embarcación). Cando se metía mal tempo, había que deixar as redes e marchar a fuxir para terra; as volantas, rede móbil, co maltrato recibido polo mar, ían perdendo pedras da chumbada e gañando mobilidade, polo que tiñan, cando melloraba o tempo, que ir buscalas polo mar abaixo seguindo o rumbo das correntes ata dar con elas, cando non recibían aviso dun guardés ou dun *poveiro* que as ollara antes.

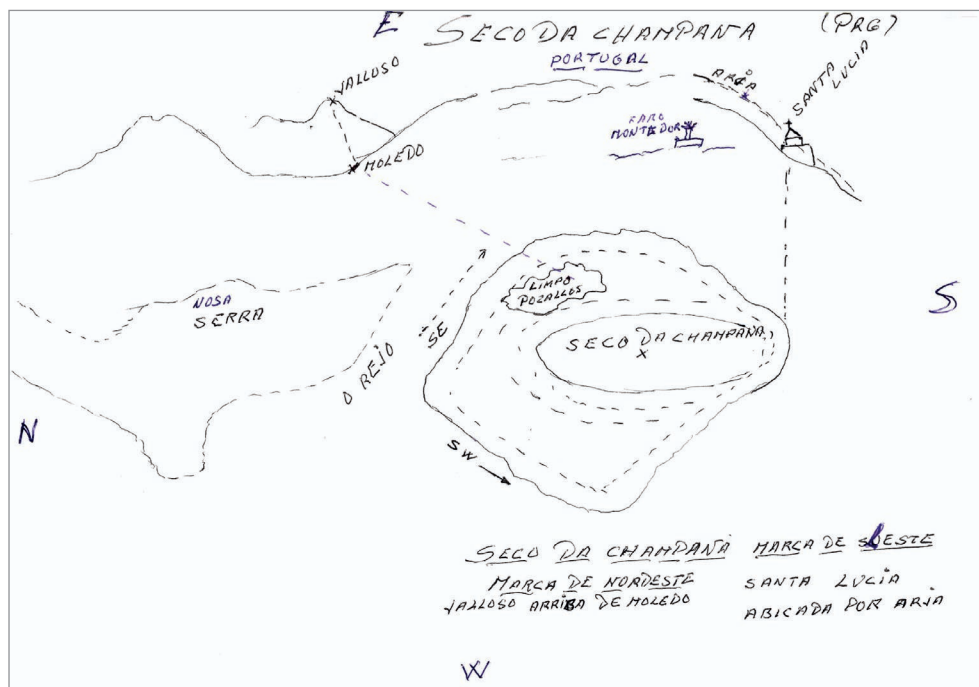

Figura 4. Montes e fondo do Seco de Champaña, onde se indica o seco (pedra), os pozallos de limpo, o rego de area e as marcas: Gaioso arriba de Moledo e Santa Lucía abicada por Arga. Debuxo: Tito, O Chirro

O meu pai, home nacido en 1902, coñecía moitas marcas das familias *poveiras* e tamén as persoas. Queremos dicir con isto que os mares, até A Póvoa, e coa motorización ata Sines e San Vicente, eran territorios moi frecuentados polos guardeses e onde marcaban co mesmo sistema que na costa guardesa.

Coa motorización tamén pasaron ó norte de Silheiro até Aguiño e traballaban no Cantil, tamén chamado *A Beirada de Fóra*, que agora dicimos plataforma continental pero que os vellos, cando esta plataforma se fai máis profunda, din que *descantila*, pasa de súpeto das 130 ou 170 brazas ás 300 e máis. É o sitio que chamaban *O Bordo*. Para os volanteiros, traballaren a fonduras de máis de 130 ou 170 brazas supuña que tiñan que halar un aparello con centos de quilos de peso, polo que a única maneira era xuntárense dúas tripulacións con bo tempo recoñecido, con peixe recoñecido na cala e ían sondando e comprobando que viña peixe para non faceren esforzos en van.

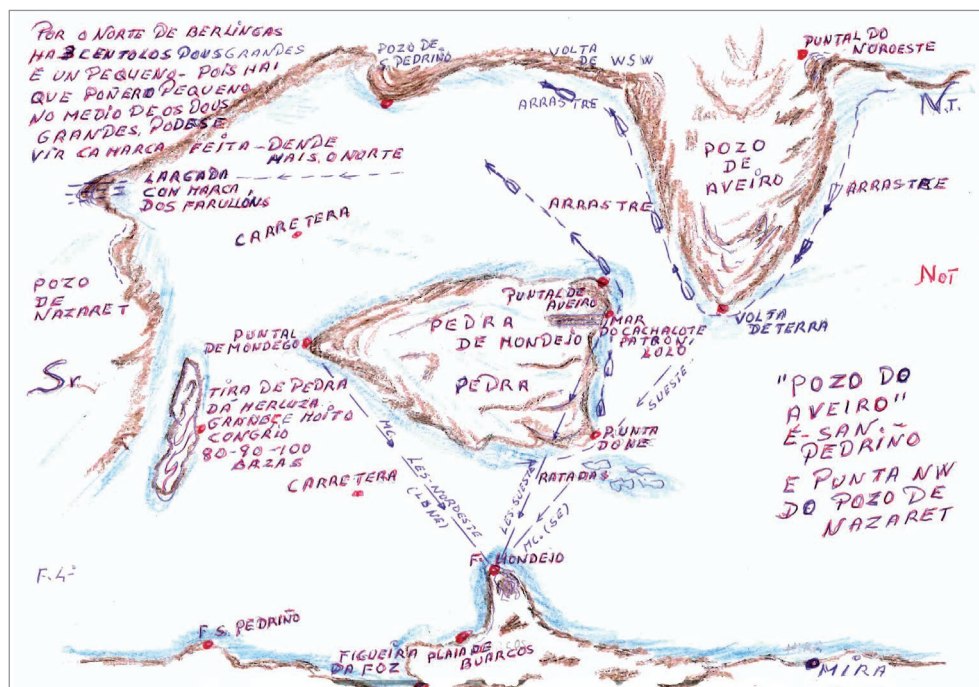

Figura 5. O Pozo do Aveiro, San Pedriño e a Punta Noroeste do Pozo da Nazaré con marcas, liña de costa, fondos e tipos de peixe. Debuxo: Tito, O Chirro

A parte galega de Aguiño até a altura da Guarda, o chamado *Canto da Illa*, comezaba no *Pozo de Aguiño*, *O Pozo do Norte*, *O Pozo do Medio*, e remataba no *Pozo do Sur* marcando con *Gaioso* ó *Lago*, que era a marca xa extremando en Portugal no *Mar do Naro* na Punta do Sur do Cantil, e aquí comezaban os mares portugueses no *Pozo de Viana*. Chámanlles *pozos* porque se pasa das 170 ou 180 brazas a 300 e logo volve subir ás 170 ou 180. Pode ser que haxa esta caída e non sexa un *pozo* senón un puntal enriba do cantil; así despois do *Pozo de Viana* vén *O Pozo da Póvoa*, *O Puntal de Nordeste*, *A Volta de Terra*, *A Punta* e *A Volta de Sudoeste*, *O Pozo de Leixões*, *O Pozo de Espinho*, *O Pozo de Aveiro*, *A Cara Sur do Pozo*, *O Pozo de San Pedriño*, *O Puntal da Nazaré*, *O Pozo da Nazaré*, *A Pedra da Nazaré*, *O Puntal da Venia*... así marcando ata San Vicente.

Estamos a enumerar os mares do Cantil, do Bordo, da Beirada de máis de 130 ou 170 brazas, pero a zona das 80 brazas para terra era tamén traballada desde *A Nosa Serra*, *A Beirada de Áncora*, *O Mar do Achadizo*, *O Mar de Montedor*,

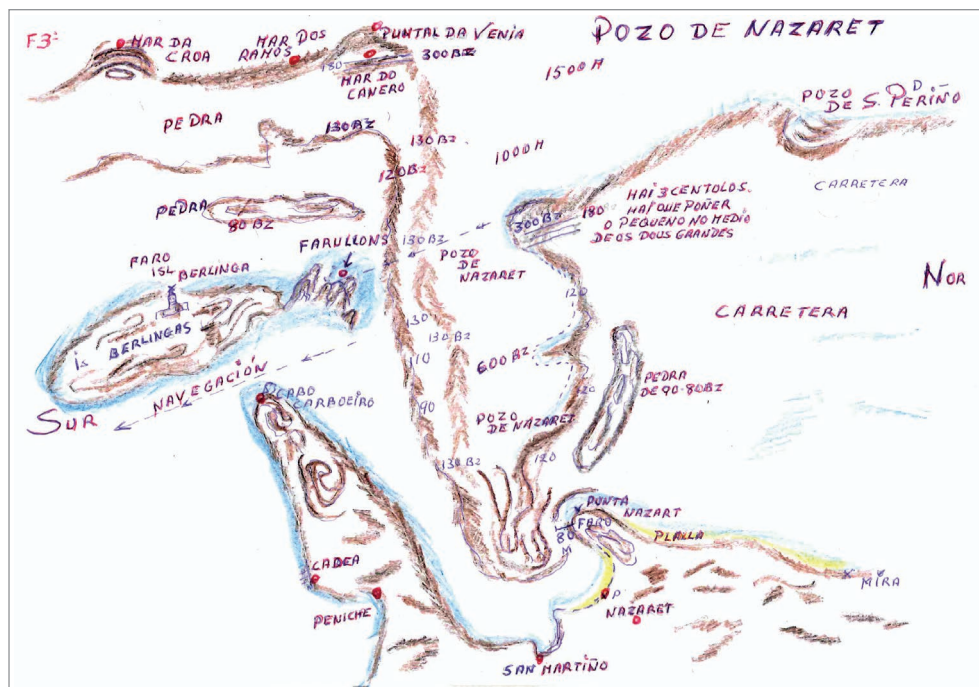

Figura 6. O Pozo da Nazaré, coa costa de Peniche, Nazaré, San Martiño e As Berlingas até o Puntal da Venia, con fondo de 300 brazas. Debuxo: Tito, O Chirro

A Beirada de Montedor, O Seco da Champaña, que ten como marca de nordeste “Gaioso arriba de Moledo” e a marca de leste “Santa Luzia abicada por Arga”, e os mares continúan cara ó sur co *Mar das Pedras, O Secallón de Viana, As Zumaias, O Mar de Viana, A Pedra da Galega, O Balón* e así até *O Mar de Mira* e as súas *ratadas*.

E de todos estes sitios hai que saberlle o nome, a profundidade, a formación do fondo (*cabezo, ratada, rego, pozallo, serra...*) e a súa constitución, se hai cunchas, area gorda, area fina, coral, lodo ou barro liso, duro que non deixa pegada no *sebeiro*, que non deixa indicios no aparello e que os guardeses chaman *salón*, outro xenérico máis; e saber que peixe dá cada zona e en cada época do ano.

Bibliografía

- Beloso Quiñones, Juan S. (1990). Embarcaciones y artes de pesca tradicionales en el puerto de A Guarda. En: José Manuel Vázquez Varela, coord. *El hombre y el mar en la costa suroeste de Pontevedra*. Pontevedra: Deputación provincial de Pontevedra, 57-230.
- Calo Lourido, Francisco (1996). *Xentes do mar: traballos, tradición e costumes*. Vigo: Edicións A Nosa Terra.
- Graça, A. Santos (2005) *O Poveiro: usos, costumes, tradições, lendas*. Póvoa de Varzim: Edição do Autor.
- Lopes Alves, Joana (1999). *Roteiro de pedras: das costas da Ericeira e Cascais pelo pescador Fernando Brites*. Ericeira: Editora Mar de Letras.
- Martínez González, Miguel (1998). *Gamelas y pescadores de A Guarda (Pontevedra). Estrategias adaptativas y gestión de pesquerías en la pesca costera del sur de Galicia*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Montaña i Martí, Maria-Teresa (1991). *Els noms de llocs sotaiguats de la mar sitgetana a la rapitenca*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- Moreu-Rey, Enric (1999). *Els nostres noms de Lloc*. 2.ª ed. Mallorca: Moll.
- Ordinas Garau, Antoni (2001). *Geografia i toponímia a les Illes Balears. La terminologia geogràfica en els noms de lloc*. Mallorca: Moll.
- Vázquez Varela, José Manuel, coord. (1990). *El hombre y el mar en la costa Suroeste de Pontevedra*. Pontevedra: Deputación Provincial de Pontevedra.
- Vilar Pedreira, Xosé Lois (2008). *Talasonimia da costa sur de Galicia*. Gondomar: Instituto de Estudos Miñoráns.